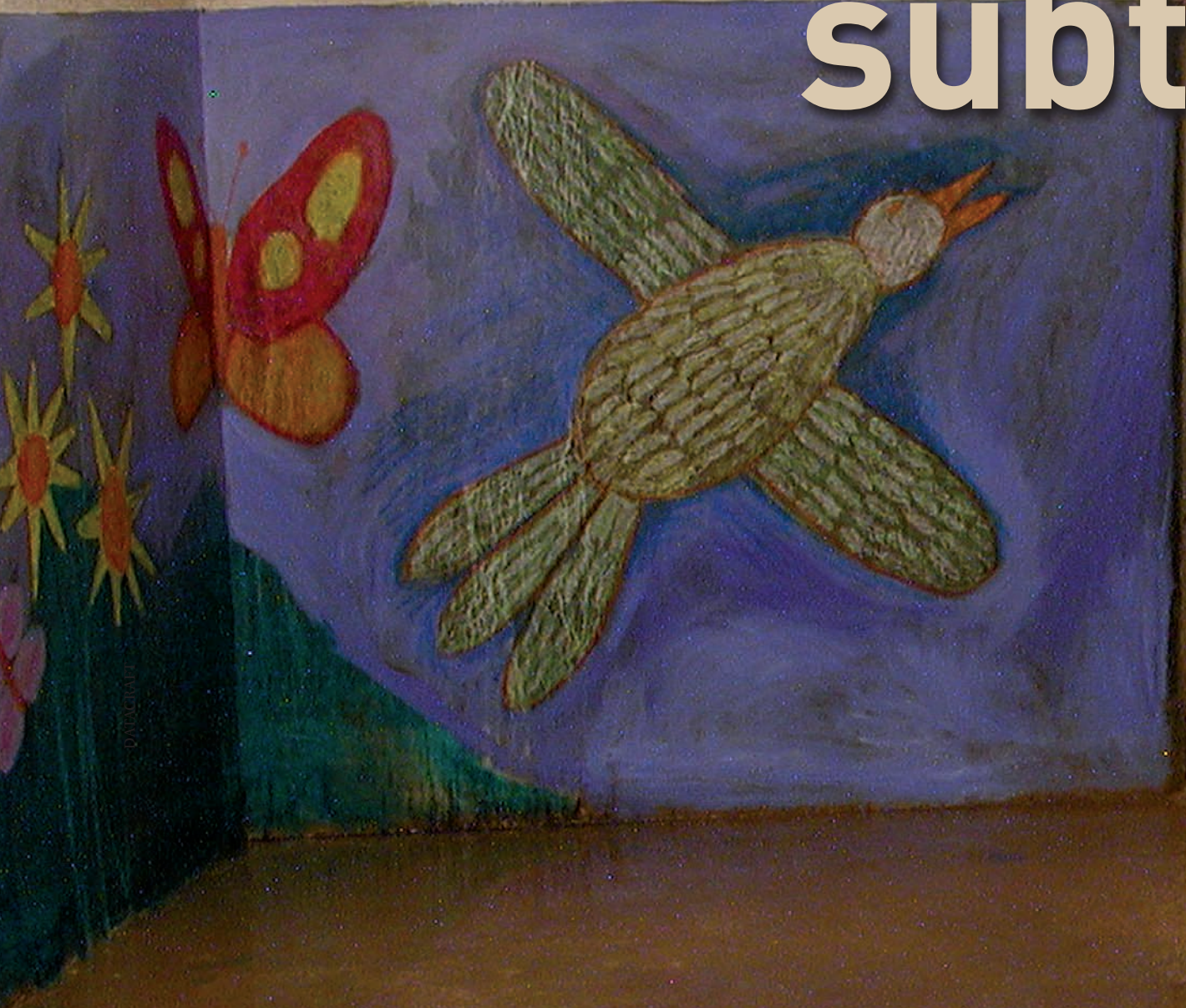

Dossier **La Guerra** subte

>> *Exposició d'Hélène Yousse
al refugi antiaeri de Girona.
Foto: M. DUNEV*

Refugis contra les

Civil rrania

bombes

Els refugis antiaeris gironins

JUDIT PUJADÓ > TEXT / REPORTATGE FOTOGRÀFIC

>> Restes del refugi construït a l'interior de la muralla de la Ciutadella de Roses. A sota, a la dreta, bifurcació de galeries al refugi de la plaça de la Pau, a Roses. A l'esquerra, bombarders italians a la Guerra Civil Espanyola.

Al cap de 70 anys del final de la Guerra Civil, encara queden a les comarques gironines uns quants refugis antiaeris. Visitar-los no és fàcil, però alguns ajuntaments en preveuen la rehabilitació.

Enguany commemorem els 70 anys d'una retirada dramàtica. Milers de persones de totes les edats i condicions van haver de recórrer caminant aquesta geografia nostra en unes condicions més que precàries. Molts hi van deixar la vida. Arrossegaven a les espatlles les mínimes pertinences i una derrota infligida dia a dia pel poder de les

armes. Els avions feixistes metrallaven la gent per les carreteres fent vols rasants i la Figueres dels últims dies republicans era una ciutat assetjada des de l'aire.

Dels prop de mil dies que va durar la Guerra Civil, els pitjors retrats són els dels bombardeigs aeris. Per primer cop a la història, la tècnica permetia bombardejar des de l'aire, implacablement, l'enemic. Per primer cop a la història, es podia bombardejar sistemàticament la població civil de rereguarda. Guerra total, en van dir, de l'acte de bombardejar el tros de món que acabaven de bombardejar un parell d'hores abans. Així, a les víctimes del primer cop, se n'hi podien afegir de noves: els equips de salva-

Per primer cop a la història, la tècnica permetia **bombardejar des de l'aire, implacablement, l'enemic**

>> *Entrada del refugi
de l'aeròdrom de Vidreres.*

ment que rescataven ferits, i els bombers, i les ambulàncies... I així és com es creà una espiral de dolor que havia de conduir a la desmoralització, a la rendició.

I també per primer cop es va haver d'enginyar un sistema de defensa nou. Si haguessin abundat els avions caces a mans de l'exèrcit republicà i haguessin pogut sobrevolar amb insistència el litoral, haurien fet nosa als joves pilots italians, que en menys d'una hora de vol des de Mallorca es plantaven a casa. Però mai no van sobrar caces per a la rereguarda. El Comitè de No-intervenció era tan inflexible amb la República com generosos van ser Hitler i Mussolini amb l'exèrcit feixista. Si les nostres ciutats i pobles haguessin tingut un bon equip de bateries antiaèries, els pilots italians i alemanys haurien d'haver filat més prim. Una muralla de foc els hauria d'haver impedit ar-

ribar a l'objectiu. Però mai no van sobrar canons antiaeris, ni tan sols a les grans ciutats com Barcelona.

Com que la defensa activa de la població tenia moltes limitacions i els radars encara no s'havien inventat, la ciutadania va ser ben aviat conscient que davant del terror de morir per una bomba només hi havia dues opcions: la fugida, l'abandó de les ciutats que tenien més risc de ser atacades, o la construcció de refugis antiaeris.

L'inici dels nostres refugis

Els refugis antiaeris, com a estructura subterrània, no constituïen una novetat. Justament a l'hora de fer-los es van tenir molt en compte les formes de construcció tradicionals, com ara la volta catalana, que havia de facilitar la feina dels manobres improvisats. El que sí que ho era, en tot cas, és l'ús que se'ls havia de donar.

**Els refugis antiaeris, com a
estructura subterrània,
no constituïen una novetat**

LA CONSTRUCCIÓ DELS REFUGIS

SUBVENCIONS ATORGADES PER LA JUNTA DE DEFENSA DE CATALUNYA A LOCALITATS GIRONINES EL 1938, SEGONS DOCUMENT DE L'ÈPOCA.

Vegueria II – Girona

Comarca	Localitat	Habitants	Subvenció (pessetes)
Alt Empordà	Selva de Mar	350	7.000
	Figueres	14.700	75.000
	La Jonquera	1.300	15.000
	Llançà	2.100	10.000
Baix Empordà	La Bisbal	4.300	15.000
	Guixols	9.100	25.000
	Palafrugell	8.600	15.000
Garrotxa	Olot	12.500	50.000
Pla de l'Estany	Banyoles	6.600	15.000
Selva	Farners de la Selva	4.500	15.000
	Vidreres	3.000	10.000

Vegueria VI – Vic

Comarca	Localitat	Habitants	Subvenció (pessetes)
Cerdanya	Puigcerdà	3.400	50.000
	Montellà i Martinet	600	5.000
Ripollès	Camprodon	1.300	15.000
	Ripoll	7.300	50.000
Puig-alt de Ter (Sant Joan de les Abadesses)		3.900	15.000
	Ribes de Freser	3.000	10.000
	Campdevàdol	2.400	10.000

>> **Jaume Santaló i els operaris de l'Ajuntament de Roses obrint el refugi de la plaça de la Pau.**

El primer llibret fet a casa nostra que explicava com construir refugis antiaeris el va editar l'Ajuntament de Barcelona el maig de 1937. Es titulava *Refugis* i se'n van publicar 5.000 exemplars en català i 5.000 en castellà. Volia ser una publicació divulgativa per als veïns que, amb pocs coneixements tècnics, s'havien llançat als carrers i places de la ciutat a construir refugis. Al capdavant de la Defensa Passiva de l'Ajuntament de Barcelona hi havia en aquell moment Manuel Muñoz Díez, membre de la CNT del ram de la construcció, que va dirigir les primeres actuacions a la ciutat i després va formar part de la JDP de Catalunya, on va transmetre l'experiència pionera de la capital.

Durant els primers mesos de la guerra, la possibilitat de patir un atac aeri semblava remota, i les conseqüències que se'n podien derivar no es van valorar en la seva mesura. Perquè encara no hi havia mesura. Es desconeixia la potència, el tipus de bombes que es podien llançar, així que les primeres orientacions que donaren des de la Conselleria de Defensa eren optimistes. Després, quan les primeres bombes van començar a caure, les coses van canviar.

Les comarques gironines varen ser les primeres a rebre l'impacte de les bombes. També van ser les últimes a patir els seus estralls. Les que van caure a Roses al final del 1936 van impactar molt els catalans, que tot just assajaven els primers simulacres de bombardeig aeri, amb el so de sirenes, l'apagada del corrent elèctric i les tiretes de paper engomat als vidres de les finestres.

Cada ciutat o poble s'havia de construir els seus propis refugis

Els recursos destinats a la defensa passiva de la població civil mai no van sobrar. El cost de la construcció de refugis sempre va recaure, per llei, en els mateixos interessats, de manera que van ser els ajuntaments i els veïns els qui es van haver d'encarregar de construir les instal·lacions. I com que eren temps difícils, no tots els municipis ni tots els veïns es van sentir en la mateixa necessitat de destinar uns recursos escassos a un perill que no semblava imminent. Fins a l'estiu del 1937, en què es van crear la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i les juntes locals i de vegueria, cada poble i cada ciutat feia el que creia oportú. És per això que la cronologia de l'inici de les obres varia al llarg de la geografia en funció justament del sentiment de perill. Generalment era l'experiència d'un bombardeig el que disparava les

alarmes. L'experiència no fou la mateixa a tot el país. A les barriades barcelonines van ser els mateixos veïns i veïnes –i fins i tot la mainada a la sortida de l'escola– els que es van mobilitzar per construir un refugi tan a prop de casa com fos possible, sovint emparats per associacions veïnals preexistents que es van encarregar de recollir diners i organitzar l'obra i el seu manteniment.

Els refugis de les ciutats gironines

A les comarques gironines la iniciativa va ser municipal en la majoria de casos, a càrrec d'uns ajuntaments que tiraven endavant les obres amb enormes dificultats pressupostàries. A més, la possibilitat d'abandonar els nuclis urbans era molt més a l'abast. A localitats com Palamós, molts veïns quan arribava el vespre agafaven el que anomenaven «tren de la por», que els allunyava del centre urbà i els permetia protegir-se a les barraques dels horts, als «refugis de nit». També es van aprofitar les coves, les mines d'aigua, els túnels del tren, els cellers de les cases, els

interiors de les esglésies, i fins i tot dins la muralla de la Ciutadella de Roses es va excavar una galeria i petits recintes que podien aixoplugar la població que vivia a prop.

L'historiador Josep Clara va estudiar ja fa anys els refugis construïts a la ciutat de Girona. Al final del 1936 es van començar a inserir a la premsa les disposicions que dictaven el comportament que havien de tenir els ciutadans. Però la construcció de refugis no s'inicià fins ben avançat l'any 1937. Les primeres directrius, emeses l'estiu del 1937, anaven orientades perquè els veïns habilitessin refugis dins de casa seva mateix. Més endavant, pel novembre, es va iniciar la construcció dels refugis públics, com el del Jardí de la Infància (de tipus cel·lular) o el del carrer del Carme, que construïa el personal municipal i que tenien un cost global previst de 750.000 pessetes. L'historiador Josep M. Bernils destaca que els refugis que es van construir a Figueres, de galeria de mina, tenien problemes d'humitat. L'aigua es filtrava al seu interior, i la gent que s'hi

>> A l'extrem de la dreta es pot veure l'entrada d'un dels deu refugis que hi havia al camp d'aviació de Celrà i Bordils.

>> Detalls de la construcció d'un revolt d'escala a l'interior del refugi del Jardí de la Infància de Girona

Un cop acabada la guerra, molts refugis es van omplir de runa i se'n van **tapiar les entrades**

Refugis, avui

Refugi del Jardí de la Infància, Girona

És l'únic que es pot visitar actualment a Girona, i s'obre al públic alguns dies l'any. És un refugi de tipus cel·lular, molt ben conservat. Una placa en una de les cel·les interiors recorda l'article de Carles Rahola «Refugis i jardins».

Refugi del camp d'aviació de Vidreres

Actualment es troba en terreny particular i en molt bon estat de conservació. El refugi és a pocs metres de Can Batlloera, i es tracta d'una galeria de mina que servia per protegir els soldats. Com que es troba en propietat privada, la seva visita per part d'un públic nombrós és inviable.

Camp d'aviació de Celrà i Bordils

Dels deu refugis que s'hi van construir, encara se'n conserven set, tres dels quals es poden visitar. El camp es trobava situat darrere de l'actual polígon industrial i actualment són terres de conreu. Es recomana dur alguna lot si es volen visitar per dins.

Els refugis de Roses

Dins de la Ciutadella de Roses es pot veure, seguint la muralla que es troba parcialment enderrocada, les restes del refugi que s'hi havia construït. A la plaça de la Pau hi ha el punt de sortida d'un refugi de galeria de mina perfectament conservat que l'Ajuntament estudia obrir al públic.

Plaça Josep Pla de Figueres

El refugi, de galeria de mina, es troba actualment colgat de terra, però en una visita que s'hi va fer ara fa unes setmanes el consistori va anunciar la seva pròxima obertura al públic.

protegia corria el risc d'agafar malalties a causa de la mullena. A més, la inexistència de llum a l'interior tampoc no hi afavoria l'estada. A Olot, la JDP local va elaborar un pla molt ambiciós que preveia la construcció de quatre refugis, però només se'n va arribar a fer un. A Sant Feliu de Guíxols es van poder tirar endavant els projectes perquè els treballadors de les indústries estaven obligats a dedicar un dia a la setmana a treballar en la construcció de refugis.

A Ripoll, un dels refugis es va construir a la plaça de l'Ajuntament, i és força probable que hagi resistit les remodelacions de la plaça. A Roses, la primera vila catalana bombardejada, se'n van fer cinc. Un d'aquests, el de la plaça de la Pau (antiga pujada de l'Escorxadador), es troba en perfecte estat de conservació, i l'únic inconvenient que presenta és l'aigua que s'hi filtra pel subsòl. Molts ajuntaments i fins i tot veïns van aprofitar eres o solars per excavar trinxeres a cel obert que podien protegir dels efectes de la metralla, però no de l'impacte d'una bomba.

Refugis per als camps d'aviació

Un cas a part el constitueixen els camps d'aviació i aeròdroms, nombrosos, que es van anar construint. Generalment els va fer construir l'exèrcit, i si hi va participar la població va ser a canvi d'un sou, com en el cas de l'aeròdrom de Vidreres. Els treballadors cobraven el mateix que els soldats de la República, 10 pessetes. Cada camp d'aviació, construït a prop d'alguna masia que acostumava a acollir el comandament militar, disposava d'un seguit de refugis al voltant del seu perímetre que havia de protegir els soldats en cas d'atac, ja que eren objectius militars. Si algú té interès a visitar les restes de refugis als camps d'aviació, probablement l'ubicat entre els termes municipals de Celrà i Bordils és el de més fàcil accés. Recentment l'Ajuntament de Celrà ha editat la guia *El camp d'aviació de Celrà*, dins la col·lecció Caminant per Celrà, que dona a conèixer l'itinerari a seguir al voltant del camp. Els terrenys que ocupava el camp d'aviació van retornar als seus propietaris després de la guerra i actualment són camps de conreu.

Però si algú es proposa visitar refugis a les comarques gironines no ho tindrà fàcil. A Girona, el refugi del Jardí de la Infància només l'obren esporàdicament. L'Ajuntament de Roses està interessat a obrir al públic el refugi de la plaça de la Pau, però fins ara només s'ha pogut visitar puntualment. En canvi, les restes del refugi de la Muralla de la Ciutadella es poden veure des del recinte. Figueres té previst obrir el de la

M. DUNEV

>> *Exposició de Yousse al refugi de Girona.*

>> A Calella de Palafrugell hi havia una cova que va servir de refugi durant la guerra.

plaça Josep Pla, però abans s'ha de netejar de la runa que s'hi acumula. A Palamós es va obrir fa poc el refugi de l'Escola Ruiz Giménez, però va ser només per a una visita puntual dels escolars.

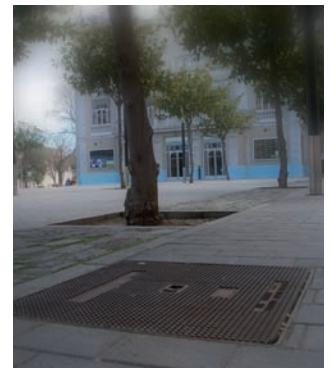
La història dels refugis a casa nostra explica com ciutats i viles es van convertir en laboratoris a cel obert, on els atacants analitzaven el mal que havien fet per poder fer-ne més quan hi tornessin, i els equips de defensa passiva analitzaven el mal que havien rebut per estudiar com se'n podien minimitzar els danys quan tornessin a ser atacats. Però els carrers i les places també van ser un laboratori on la comunitat assajava el treball col·lectiu i treia d'ella mateixa el millor que tenia: la capacitat de treball, d'organització i de gestió, la capacitat de dotar-se de les eines necessàries per protegir-se i protegir les persones estimades. Els refugis són molt més que caus

fosc i humits on unes galeries zigzaguejants o unes cel·les rectangulars ofereixen una dubtosa hospitalitat als visitants. Els refugis són el llegat d'una societat cohesionada que s'enfrontava a un perill per al qual ningú no estava preparat. El que n'hauríem d'extreure, quan hi tornem, quan els revisitem, té molt a veure amb els valors; els valors que caracteritzaven una societat democràtica que tenia per primer cop a les mans la possibilitat de crear unes regles de joc més justes.

Acabada la guerra, la majoria de refugis foren colgats. Es van omplir de runa i se'n van tapiar les entrades. Al nou règim no li convenia que es recordés res: ni la guerra, ni les bombes, ni els bombardeigs aeris, ni les víctimes que van provocar.

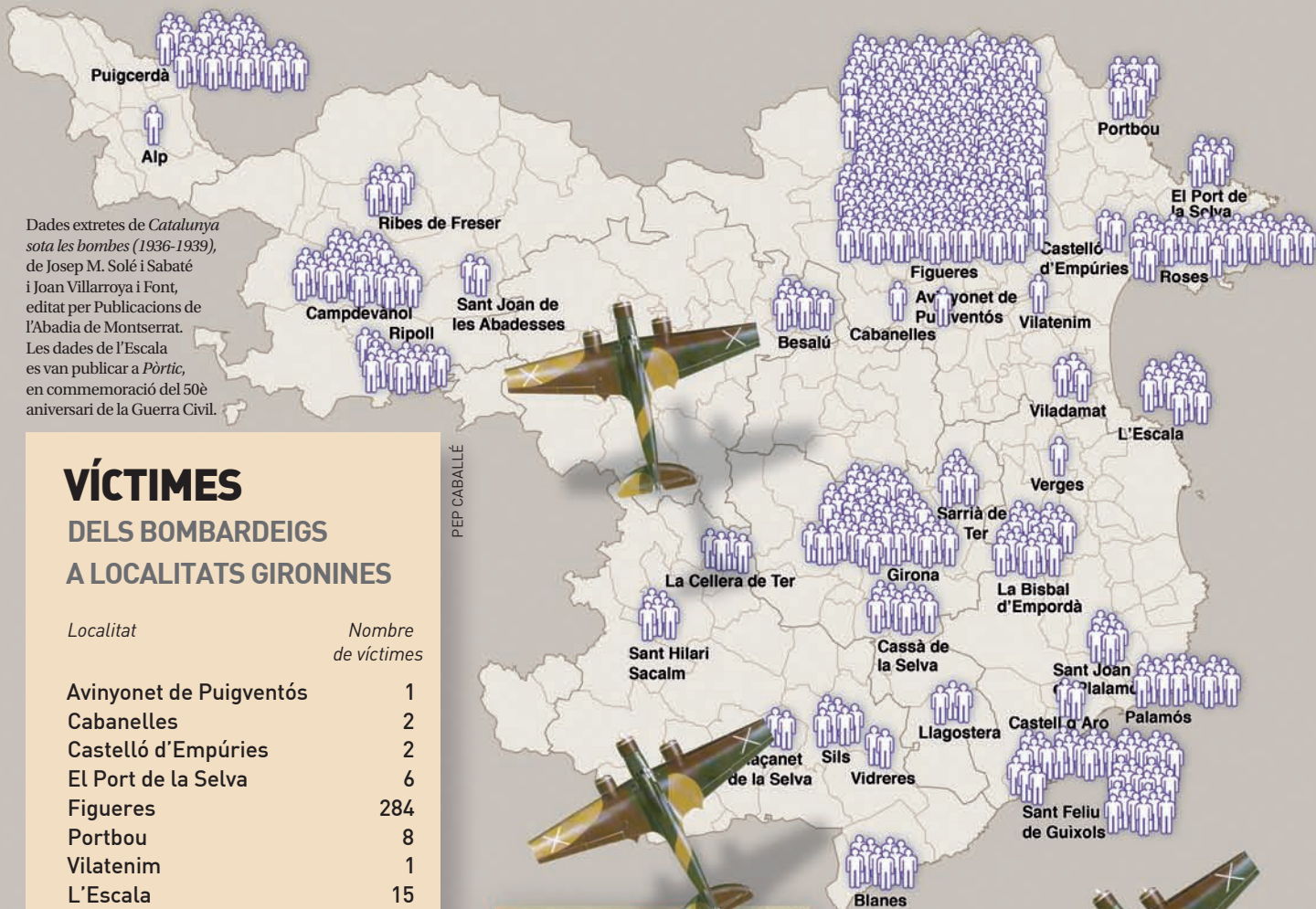
Judit Pujadó
és historiadora.

>> Aquesta tapa metàl·lica és l'entrada del refugi de la plaça Josep Pla de Figueres, que s'obrirà aviat al públic.

A Palamós, molts veïns quan arribava el vespre agafaven el «tren de la por», que els allunyava del centre urbà

Dades extretes de *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, de Josep M. Solé i Sabaté i Joan Villarroya i Font, editat per Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Les dades de l'Escala es van publicar a *Pòrtic*, en commemoració del 50è aniversari de la Guerra Civil.

PEP CABALLÉ

VÍCTIMES DELS BOMBARDEIGS A LOCALITATS GIRONINES

Localitat	Nombre de víctimes
Avinyonet de Puigventós	1
Cabanelles	2
Castelló d'Empúries	2
El Port de la Selva	6
Figueres	284
Portbou	8
Vilatenim	1
L'Escala	15
Roses	33
Viladamat	3
La Bisbal	20
Castell d'Aro	2
Palamós	16
Sant Joan de Palamós	6
Sant Feliu de Guíxols	48
Verges	1
Besalú	7
Cassà de la Selva	10
Girona	58
Llagostera	3
Sarrià de Ter	6
Blanes	10
La Celler de Ter	4
Maçanet de la Selva	2
Sant Hilari Sacalm	5
Sils	6
Vidreres	2
Alp	1
Puigcerdà	35
Campdevànol	30
Ribes de Freser	6
Ripoll	14
Sant Joan de les Abadesses	2
Total	649

>> *Avions feixistes, cartells de l'època i un bombardeig a Celrà, el 1938.*

Dins dels refugis

Miquel Varderi i Maria Rosa Hugas eren uns nens quan van haver de fer servir els refugis

>> Miquel Varderi, just al lloc on hi havia l'entrada del refugi de la plaça Poeta Marquina de Girona.

>> Maria Rosa Hugas i Miquel Varderi.

En esclatar la guerra, els gironins Miquel Varderi Corcoy i Maria Rosa Hugas Andrés eren tot just dos nens. En Miquel tenia set anys i vivia a la plaça del Poeta Marquina. Un dia del 1937 van arribar els manobres i van començar a tragar terra. Ell se'ls mirava, des del balcó de casa. Just davant de la seva porta van construir una rampa que servia per baixar al refugi. Per fer-la van haver de treure dos plataners, i en acabar la guerra n'hi van plantar dos de nous. Encara es poden reconèixer ara, que ja tenen 70 anys, perquè els seus troncs són més primers que els de la resta d'arbres que volten la plaça. Així que per a ell no hi ha cap dubte. Sap perfectament on caldria foradar per tornar-se a trobar en aquell recinte quadrat que ocupa una bona porció del subsòl de l'actual espai, parcialment dedicat a l'esbarjo infantil. «Quan sonava la sirena hi baixàvem», recorda Varderi. «No hi havia llum ni cap banc on seure, així que tothom s'esperava a peu dret que passés el perill, menys la mainada, que jugàvem. De fet, al refugi hi baixàvem sovint a jugar. Un cop va caure una bomba ben a prop, a la carretera de Barcelona, però al refugi no hi va passar res. Ara, això sí, la porta de ferro de la botiga del pare, sabater de professió, va quedar tota esparracada». Miquel Varderi improvisa un plànol del refugi en un tros de paper. La construcció, un cop exca-

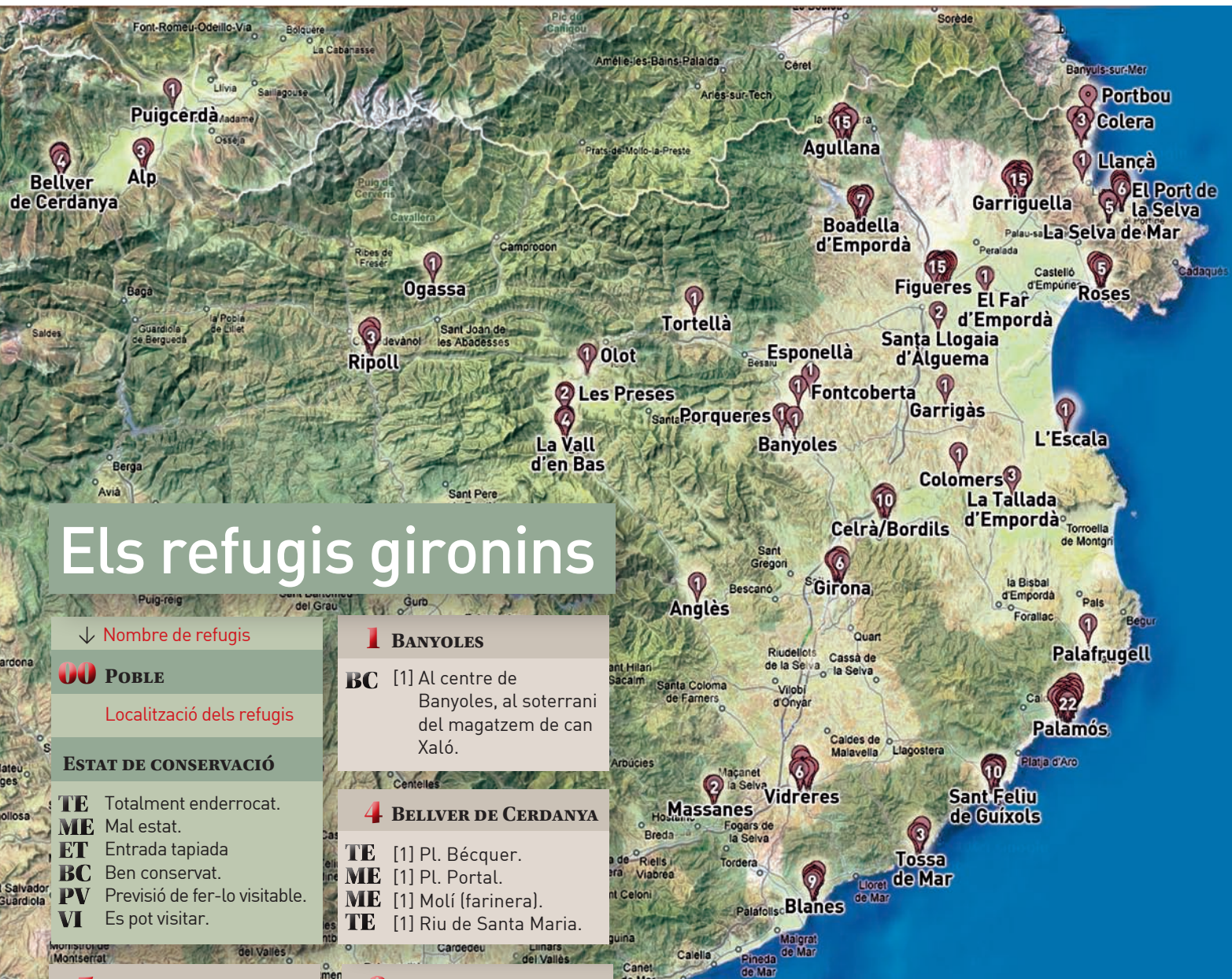
vada i retirada la terra amb l'ajuda de carros, es va bastir amb pedres que es portaven de la llera del riu i tenia tota una sèrie d'envans que repartien –suposa Varderi– el pes del sostre.

Maria Rosa Hugas tenia només quatre anys, i quan xiulaven les sirenes corria a amagar-se amb la mare al refugi del carrer del Carme. No en recorda gairebé res, del refugi, però no ha oblidat mai que una veïna que corria amb el fill petit en braços no hi va ser a temps. Abans d'arribar al refugi, la metralla va matar el menut. Hugas en guarda un record amarg, d'aquells temps: van fugir de Girona quan entraven els feixistes, i ella i la seva mare van estar a punt de morir quan un avió les va metrallar; la gana que van passar, l'empresonament del pare tot just acabada la guerra i el seu confinament en un camp de concentració, que va durar tres anys, també hi han contribuït.

Tant Varderi com Hugas han tingut ocasió de tornar a baixar a un refugi, el del Jardí de la Infància. «S'han de conservar», comenta Hugas, «i s'haurien de poder visitar per recordar aquells temps, i com ho vam passar, perquè els joves ara no ho poden entendre».

A Maria Rosa Hugas li queden dues recances d'aquell temps: saber a quin camp va estar confinat el seu pare i poder agrair a un soldat italià sense nom que li donés el *xusco* i la llauna de sardines que duia al sarró.

Els refugis gironins

↓ **Nombre de refugis**

00 POBLE

Localització dels refugis

ESTAT DE CONSERVACIÓ

TE Totalment enderrocats.
ME Mal estat.
ET Entrada tapiada
BC Ben conservat.
PV Previsió de fer-lo visitable.
VI Es pot visitar.

1 BANYOLES

BC [1] Al centre de Banyoles, al soterrani del magatzem de can Xaló.

4 BELLVER DE CERDANYA

TE [1] Pl. Bécquer.
ME [1] Pl. Portal.
ME [1] Molí (farinera).
TE [1] Riu de Santa Maria.

5 AGULLANA

[1] Can Palau (a 500 m) del poble).
 [1] Mas Gros (a 3 km) del poble).
 [1] Coll del Portell (a 6 km).
 [2] Coll de Manrella (a 8 km).

9 BLANES

[1] C/ Antiga (Sa Massaneda).
 [1] Centre vila.
 [1] Sota l'església.
 [1] Mont-Ferrant.
 [1] Can Nori.
 [1] Sota la rectoria.
 [1] Can València.

ET [1] Pl. Mn. Joan Quer.
ET [1] C/ S'Auguer.

3 ALP

[1] Els Collets.
 [1] Proximitats de la Torre del Riu, av. de la Molina.
 [1] Finca Cal Lleuger, av. Girona.

7 BOADELLA D'EMPORDÀ

ME [3 o 4] forats-cova excavats a la muntanya de la Portella.
ME [1] cova-forat als Horts de la Coromina.
ME [2] coves-forat a la finca Vinya Gran.

1 ANGLÈS

ET [1] Fàbrica Burés.

2 CASSÀ DE LA SELVA

[1] Can Torremansa. Aeròdrom.
 [1] Pineda Fosca.

1 COLOMERS

[1] Balma natural en unes pedreres.

10 CELRÀ / BORDILS

[10] Al voltant del camp d'aviació de Celrà i Bordils i masia Cànovas.

1 EL FAR D'EMPORDÀ

[1] C/ Cristòfol Colom.

3 COLERA

[2] mines dins del poble.
 [1] refugi a la Murtra.

6 EL PORT DE LA SELVA

ME [1] Platja del Pas.
 [1] La Lloia (Moll Gros).
 [1] C/ del Mar, Club Nàutic.
 [1] C/ Nou, 41.
 [1] C/ Unió, 14.
 [1] Cantó de les Cavorques. Camp de Port.

© 2009 GOOGLE - TELE ATLAS - TERRAMETRICS / JUDIT PUJADÓ - PEP CABALLÉ

1 ESPONELLÀ

ME [1] Al veïnat de Centenys.

15 FIGUERES

[1] Pl. de l'Estació.
[1] Pl. del Gra.
[1] C/ Monturiol, 12.
[1] Ctra. d'Olot.
[1] Pl. Josep Pla.
[1] Pl. Triangular.
[1] Rambla (part alta).
[1] Av. Vilallonga, 1-3 (Asil Vilallonga).
[1] Jardins Enric Morera.
[1] C/ Sant Llàtzer.
[1] C/ Sant Pau, 44.
[1] Ronda Rector Aroles.
[1] Parc Bosc.
[1] Solar C/ Esperança i Ntra. Sra. de Lourdes.
[1] C/ Requesens.

1 FONTCOBERTA

[1] Al camp d'aviació, a Melianta, casa del Sr. Dehesa.

1 GARRIGÀS

VI [1] Ctra. Vilamalla.

15 GARRIGUELLA

No faciliten ubicació.

6 GIRONA

ME [1] Bernardes (actual Santa Clara).
VI [1] General Marvà (actuals Jardins de la Infància).
ET [1] Pl. Poeta Marquina.
[1] Escoles Prat de la Riba.
[1] Refugis Casa de la Maternitat, plaça del Carme, Gran Via i Macià.
[1] Refugis particulars.

1 L'ESCALA

ME [1] Penya del Pedró, part alta del poble.

3 LA SELVA DE MAR]

[2] al costat de la riera.
[1] al safareig al costat de la font.

3 LA TALLADA D'EMPORDÀ

[3] Antic camp d'aviació.

4 LA VALL D'EN BAS

VI [4] Aeròdrom de la Vall d'en Bas. Se'n conserven 3 i se'n poden visitar 2.

2 LES PRESES

[2] Als afores, entre les Preses i la Vall d'en Bas.

1 LLANÇÀ

[1] Sota l'església de Sant Vicenç, pl. Major.

2 MASSANES

[1] Can Ramilans.
[1] Número 52 al poble de Massanes.

1 OGASSA

[1] Al coll del Pal.

1 OLOT

[1] Pl. Clarà; no va acabar-se.
[3] projectes de refugi

1 PALAFRUGELL

[1] C/ Cases Noves (fàbrica Torres Jonama).

22 PALAMÓS

[1] Pl. dels Arbres.
[1] Manufacturas del Corcho Armstrong.
[1] A la claveguera, travessera del Pedró.
[1] A l'Ajuntament.
[1] Fàbrica Can Montaner.
[1] Fàbrica Discos del Corcho.
[1] Al convent.
[1] Fàbrica suro Can Carós.
[1] Escola Ruiz Giménez.
[1] Xalet d'en Camós.
[1] Mas Gorgoll.
[1] C/ Puigpedró.
[1] C/ Cervantes.
[1] Refugi d'en Cels.
[1] Refugi de les Cuetes.
[1] Refugi d'en Jaumet.
[1] A l'escorxador.
[1] A Cal Vaquer.
[1] Campanar de l'església de Santa Maria.
[1] Pl. del Forn.
[1] Cases d'en Vallès.
[1] Cau de metralladores del Far.

3 RIPOLL

BC [1] Túnel RENFE.
ET [1] Pl. de l'Ajuntament.
ET [1] Carretera Sant Joan, sota el cementiri.

5 ROSES

PV [1] Pujada a l'Escorxador (actual Pl. de la Pau)
TE [1] Pl. Església.
[1] Muralles de la Ciutadella de Roses.
ET [1] Pl. General Prim.
[1] Camp de la Cortina.

10 ST. FELIU DE GUÍXOLS

[1] Mont Calvari.
[1] Asil.
[1] Maragall.
[1] Luchana.
[1] Roca Castelló.
[1] Bailèn.
[1] Puig (C/ Penitència).
[1] Fortim (salvament).
[1] Passeig Rius i Calvet.
[1] C/ Castell d'Aro..

2 STA. LLOGAIA D'ÀLGUEMA

ET [1] Prop de la riera d'Àlguema, entrada del poble.
ME [1] Al despoblat, aprofitant una mina d'aigua

1 TORTELLÀ

ME [1] Antic camp d'aviació, al mas el Pla, propietat de Pilar Pujol i Sabater.

3 TOSSA DE MAR

TE [1] Es Tarull.
TE [1] Situat entre el Club Nàutic i la platja del Reig.
TE [1] C/ Pintor Reig.

6 VIDRERES

[2] refugis al poble.
[4] refugis al camp d'aviació.

1 PORQUERES

BC [1] Al camp d'aviació de Martís a Can Traver.

PORTBOU

Diversos refugis excavats.

1 PUIGCERDÀ

ET [1] Passeig 10 d'Abril.